

Pilegrimsruter som iscenesatte landskap:

Tilrettelegging, navigasjon og opplevelser langs
St. Olavsvegene

Hannah Kristine Lunde

Institutt for kulturstudier og orientalske språk, Universitetet i Oslo
h.k.lunde@ikos.uio.no

Abstract

Since the 1990s, pilgrimage routes have been developed to several historical shrines in Norway, including to Nidaros Cathedral. Contemporary pilgrimages are provided with historical depth through material traces and stories about historical pilgrimages to the same destinations, a development also seen in several other countries. Still, for many pilgrims the experiences along the trails when on a pilgrimage is just as important as arriving at the destination. The logos of the contemporary pilgrimage routes are used as visual signifiers making the routes recognisable, as well as functioning as identity markers for pilgrims. This article explores the St Olav Ways to Trondheim as staged landscapes. How are designated pilgrimage routes developed as navigable trails and as recognisable brands by accommodators? How do these framings affect how the routes are experienced by the pilgrims following them? The methods applied are participatory observation, interviews, and analysis of documents and visualisations of the routes online and in print. Particular attention is paid to the relation between how routes are seen from 'above' on maps and interacted with from ground-level through signposting in the geographical landscapes. Responses to a qualitative questionnaire and interviews provide examples of pilgrim's descriptions of how they navigate in the physical and social pilgrimage landscapes.

Keywords:

- Pilgrimage
- Hiking trails
- Navigation
- Staged landscapes
- Signposting

Sommeren 2019 gikk jeg av toget på Hamar og fulgte pilegrimsleden langs Mjøsa i retning Domkirkeodden. Jeg var i gang med feltarbeid langs St. Olavsvegene til Trondheim, og hadde i den forbindelse en avtale på Hamar Regionale Pilegrims-senter. Stien var godt merket med emaljeskilt og klistremerker med et rødt kors og

valknuten, som dukket opp med jevne mellomrom langs veien. Snart hadde jeg gått gjennom museumsområdet til Domkirkeodden, og fortsatte å følge den merkede stien langs vannet. Da jeg så Norsk Jernbanemuseum i det fjerne, innså jeg at jeg hadde gått for langt. Pilegrimsleden var så godt merket at jeg hadde glemt å ta

Figur 1: Milesteinen for St. Olavsvegene ved Hamar Pilegrimssenter. Foto: Hannah Kristine Lunde.

av, og jeg var på vei videre i retning Trondheim. Jeg snudde, gikk forbi merkesteinen som informerte om at det var 488 kilometer igjen til Nidaros og fant pilegrimssenteret litt bortenfor den merkede ruten.

Feltarbeidsopplevelsen fra Hamar illustrerer temaet for denne artikkelen: utviklingen av pilegrimsleder som iscenesatte landskap, og hvordan denne 'innrammingen' av vandrerruter påvirker stedsansen til pilegrimene som navigerer langs rutene. Dette vil belyses fra to vinkler: gjennom hvordan St. Olavsvegene tilrettelegges og markedsføres, og gjennom eksempler på pilegrimers meninger om og erfaringer med hva som kjennetegner pilegrimsreiser og hva som skiller det fra andre turer. Hensikten er å belyse hvordan stedsansen påvirkes og brukes i samspillet mellom pilegrimsrutene sett 'ovenfra', som iscenesatte, visuelle og administrative landskap, og fra bakkenivå, det vil si hvordan iscenes-

settelsene påvirker opplevelsen av pilegrimsrutene. Begrepet *innramming* er inspirert av Erving Goffmans *Frame Analysis* (1986). Som påpekt av Goffman (1986:21) vil et individ i enhver sosial situasjon tolke det som skjer *som noe*. Med andre ord, situasjonen 'rammes inn' ut fra noen tolkningsskjema (tidligere erfaringer, tilnærminger, osv.) individet bruker for å tolke og kategorisere situasjonen. I dette tilfellet er det snakk om steder, praksiser og begreper som tolkes som en del av geografiske og sosiale pilegrimslandskap. Landskap brukes altså her om både fysiske steder og metaforisk om bestemte sosiale kontekster.

Analysen er basert på nærlesning av kartverktøy, markedsføringsmateriell og strategidokumenter, samt deltakende observasjon langs deler av Gudbrandsdalsleden, som er en del av nettverket av St. Olavsvegene til Trondheim. Deltakende observasjon ble gjort på egne vandringene somrene 2020 og 2021, og ved besøk til de regionale pilegrimssentrene i Oslo, Hamar, Dovre, Dale-Gudbrand og Trondheim. Videre bygger analysen på intervjuer og en spørreliste med svar fra norsk-talende pilegrimer og administratorer. Seksten intervjuer ble gjennomført mellom mai 2019 og juli 2021. Felles for informantene er at de jobber med å tilrettelegge for pilegrimsvandring i betalte stillinger eller som frivillige, både for St. Olavsvegene og andre pilegrimsleder i Norge. Informantene er anonymisert. Intervjuer refereres til ved dato og sted (f.eks. 'Intervju Oslo 31.07.20'). Det digitale spørreskjemaet *Pilegrimsvandring* ble utviklet i samarbeid med Norsk Etnologisk Granskning (NEG), som spørreliste nr. 0268 *Pilegrimsvandring*. Denne ble publisert på minner.no i mai 2019. Svar på spørrelisten refereres til ved arkiv-

koden til de innsendte svarene (f.eks. «NEG 0268/ 00018»).¹

Nåtidig pilegrim: vandring langs ruter med røtter

Pilegrimsreiser er i økende popularitet, også i områder der dette lenge har vært utdefinert av offisiell religiøs praksis (Reader og Walter 1993; Coleman og Elsner 1995, 2003; Amundsen 2002; Margry 2008; Mikaelsson 2017). Pilegrimsreiser til hellige mål er en utbredt praksis i de fleste religioner, og brukes i samtiden også for å betegne reiser som ikke er tilknyttet institusjonalisert religion og som en metafor. Historisk viser begrepet pilegrim til praksisen med å oppsøke gravene til helgener, hellige gjenstander forbundet med hellige personer eller steder der åpenbaringer sies å ha funnet sted (Brown 1980; Eade & Sallnow 1991). I norsk sammenheng kjenner en til utbredelsen av pilegrimsreiser fra og med helgenkåringene av skytshelgenene St. Olav, St. Sunniva og St. Hallvard på 1000- og 1100-tallet. Å oppsøke hellige mål som bot eller med håp om velsignelse og helbredelse ble avskaffet i Danmark-Norge i 1537 ved overgangen fra den katolske til den evangelisk-lutherske kirke. Med innføringen av den protestantiske reformasjonen ble valfart til helligsteder forbudt, og helgenskrinene fjernet fra kirkene (Bjelland 2000; Schumacher 2005). Valfart til helligsmål forsvant imidlertid ikke fullstendig, selv om praksisen ble utdefinert fra den offisielle religionen og ansett som overtro av de geistlige (Lauge-rud 2018). Selv om det er langt fra et en-

til-en forhold mellom denne historiske pilegrimspraksisen og det nåtidige fenomenet med samme navn, er det, som påpekt av Lisbeth Mikaelsson (2008:45), interesse for gamle helligsmål heller enn etablering av nye mål som kjennetegner det moderne pilegrimsfenomenet.

Siden 1990-tallet har pilegrimsruter blitt tilrettelagt til historiske helligsmål i Norge. Merking av pilegrimsruter til historiske helligsmål er en utvikling som også foregår flere andre steder internasjonalt. Ikke minst kjennetegnes det nåtidige fenomenet ved interessen for pilegrims*vandring*, ofte i betydningen å bevege seg over lange strekninger til fots langs historiske veifar. I dag er det et mangfold av motivasjoner for å engasjere seg i pilegrim, som interesse for historie og kulturarv, friluftsliv og lokal identitetskaping, så vel som å tillegge religiøs eller åndelig mening til praksisen. I dag kan pilegrimsreiser altså være en fritidssyssele så vel som en religiøs praksis. Marion Bowman og Tiina Sepp (2019:81) beskriver det nåtidige pilegrimsfenomenet som et uttrykk for «kulturarvliggjort religion», ofte langs «ruter med røtter», samtidig som det også kan innebære en «åndeliggjøring» av turgåing. På lignende vis karakteriserer Susanne Österlund-Pötzsch (2013:42) reiser langs tilrettelagte pilegrimsruter i Skandinavia som kulturarvturisme med en åndelig dimensjon.

Fordi det å bevege seg til fots over lange strekninger er sentralt for mange pilegrimer er merking og tilrettelegging av pilegrimsruter, eller pilegrims*leder*, en viktig del av hvordan dette fenomenet synliggjøres i det

1. Empirien ble samlet inn i forbindelse med undertegnede doktorgradsprosjekt i kulturhistorie ved Universitetet i Oslo (Lunde 2022). Prosjektet var en del av 'Stories of Heritage' ved IKOS, UiO, og det internasjonale forskningsprosjektet 'Re-storied Sites and Routes as Inclusive Spaces and Places: Shared Imaginations and Multi-layered Heritage' (EMP340), finansiert av EEA Financial Mechanism Baltic Research Program, Estland (2020-2024)..

offentlige rom. For mange som i samtiden identifiserer seg som pilegrimer og går til fots langs merkede pilegrimsruter er reisen vel så viktig som det å komme frem til målet. Det er imidlertid ikke vilkårlig hvor en går; reisen gis historisk dybde gjennom fysiske spor etter og fortellinger om historiske pilegrimsreiser og veifarene disse foregikk langs, mot de samme målene som de nyetablerte pilegrimsrutene leder til i dag, i mange tilfeller kirker eller kirkeruiner. Österlund-Pötzsch (2011:111) skriver at det å gå pilgrim potensielt kan knytte vandrerne til steders historiske lag. På denne måten 'lades' landskap bevisst med mening. Slik blir forbindelser mellom sted og historie en sentral del av det nåtidige pilegrimsfenomenet. Med Barbara Adam (1998:11) kan en kalle dette konstruksjon av *tidsrom*, det vil si performative tilnærminger til tid i det fysiske rommet. Historiske spor kan være arkeologiske funn eller skriftlige kilder som viser til pilegrimsferdsel i bestemte områder. Betydningen av historiske pilegrimsvandring for det nåtidige fenomenet speiles også i antrekk og symboler pilegrimer ikler seg. Eksempler på dette er trestaver, middelalder-inspirerte kapper og pilegrimsmerker festet på hatten eller sekken. Disse merkene kan både være inspirert av historiske pilegrimsmerker, som det er funnet flere av i Norge gjennom arkeologiske utgravninger, eller de kan være moderne pins eller stoffmerker som viser logoen til en pilegrimsrute eller til et pilegrimsfelleskap.

Hvilke historiske pilegrims mål i Norge er det som aktualiseres gjennom utvikling

av pilegrimsruter? Både historisk sett og i dag er Nidarosdomen, katedralen bygget som St. Olavs gravkirke, det mest kjente og besøkte pilegrismålet i Norge. St. Olavsveiene er det største nettverket av pilegrimsruter i landet. Det er også merket ruter til historiske helligsmål som øya Selja ved Stad, forbundet med St. Sunniva, til St. Thomaskirken på Filefjell og til Røldal stavkirke. Det er et mangfold av både lønnede og frivillige som bidrar til å merke og vedlikeholde pilegrimsruter, produsere informasjon, og å lede organiserte vandring, fra grasrotinitiativ til departementsnivå. Bidragsyterne inkluderer medlemmer av pilegrimsfelleskap, kommuneansatte, kirkesamfunn og lokalhistoriske foreninger. Å identifisere seg som en pilgrim og å reise langs pilegrimsruter blir for noen mer enn en engangsopplevelse. Det er etablert mer enn ti pilegrimsfelleskap i Norge, bestående av 'langtidspilegrimer' som går alene og i grupper langs pilegrimsruter, og som samles til sosiale arrangementer gjennom året på pilegrimscentre.²

St. Olavsvegene består i 2022 av ni pilegrimsruter med Nidarosdomen som mål, samlet sett på over 200 mil med tilrettelagt sti. Siden 2012 har arbeidet med å utvikle pilegrimsruter blitt styrt av *Strategi for pilegrimssatsning*, utformet av fem departement.³ Gudbrandsdalsleden mellom Oslo og Trondheim er den mest utbygde og kjente av St. Olavsvegene, som strekker seg over omtrent 643 kilometer. Ruten er så godt merket at den mer eller mindre kan følges uten guidebok eller kart, som demonstrert av strekningen

2. Det eldste pilegrimsfelleskapet i Norge er Pilegrimsfelleskapet St. Jakob, etablert i 1996, som driver 'Pilegrimskontoret' i Oslo. Den ideelle organisasjonen Pilegrimsforbundet i Norge (PFN) ble stiftet i 2021 som en paraplyorganisasjon for det frivillige pilegrimsarbeidet i Norge (Pilegrimsforbundet 2022).

3. Fornyings-, administrasjons og kirke departementet, Kulturdepartementet, Landbruks- og matdepartementet, Miljøvern departementet og Nærings- og handelsdepartementet. Kirke- og kulturdepartementet ble omorganisert i 2010, altså mellom tiden da prosjektet ble initiert i 2008 og da strategien ble lansert i 2012.

langs Mjøsa beskrevet innledningsvis. Ruten går både vest og øst for Mjøsa som en sirkel på kartet og møtes igjen ved Lillehammer. Kartet illustrerer hvordan St. Olavsvegene strekker seg over store deler av Sørøst og Midt-Norge. Omfanget viser hvordan det nåtidige pilegrimsfenomenet i stor grad blir realisert gjennom å tilrettelegge vandreruter. Illustrasjonen er basert på kart og skriftlig informasjon fra pilegrimsleden.no og *Veien fram mot 2037. Langtidsplan 2020–2037* (Nasjonalt Pilegrimssenter 2019).

Langs St. Olavsvegene har det siden 2010 åpnet 13 regionale pilegrimssentre, koordinert gjennom Nasjonalt Pilegrimssenter (NPS) i Trondheim, og en rekke overnattingssteder som betegnes som 'pilegrimsherberger'. Dette gir et innblikk i graden av administrasjon av pilegrimsnettverk, som innebærer både retningslinjer for og godkjenning av hvilke ruter som er en del av nettverket. Utviklingen av St. Olavsvegene som den nasjonale pilegrimssatsningen i forhold til andre initiativ på lokalt og regionalt nivå har tidvis vært debattert blant pilegrimsaktører (se Amundsen 2002; Mikaelsson 2010; Øian 2019; Lunde 2022). Utviklingen av pilegrimsruter i Norge består altså både av merking av vandreruter og i at steder langs veiene inkluderes som en del av større nettverk. Herberger gir rabatt for de som reiser med et pilegrimspass, og en kan henvende seg til pilegrimssentre for praktisk informasjon før og underveis på pilegrimsreiser. Sentrene fungerer også som sosiale arenaer for å møte andre med samme interesse. Hvordan har en slik 'innramming' av veinettverk kategorisert som pilegrimsruter blitt utviklet som synlige og gjenkjennelige vandreruter? Hvordan påvirker denne iscenesettelsen forståelsen og opplevelsen av å bevege seg langs disse rutene?

Iscenesatte landskap

Mange pilegrimsruter, i Norge og internasjonalt, har en gjenkjennelig profil: Rutene visualiseres på kart og beskrives i ord og bilder på nettsider, i guidebøker og i sosiale medier. Veiene merkes med skilt med en logo, som viser retningen til målet, samt til pilegrimssentre, overnattingssteder og andre steder inkludert i infra-

Figur 2: Kart over St. Olavsvegene og pilegrimssentrene per 2021.

@Kartverket. Linjer som markerer pilegrimsrutene og symboler for pilegrimssentrene lagt til av forfatteren.

strukturen langs veiene som kirker, museer og fornminner. På denne måten er merking av rutene sentralt for å synliggjøre visse steder som pilegrimssteder, i det fysiske landskapet, og i skriftlige og visuelle beskrivelser i ulike medialiseringer. I samtaler med tilretteleggere fremheves det ofte at en god infrastruktur med merking og overnattingssteder er noen av de viktigste elementene (Samtaler ved Oslo Pilegrimssenter 2019; Intervju Trondheim 18.06.19; Oslo 30.01.20; Oslo 24.08.20; Tønsberg 08.05.21).

Å synliggjøre og definere utvalgte deler av et landskap som en sammenhengende rute merket med skilt, kan kategoriseres som et verktøy for forhåndsplanlagt navigasjon. Dette gjelder både for den individuelle vandrer som forbereder seg på å dra på tur og for administratorene som utformer, tilrettelegger og vedlikeholder rutene. Når flere linjer trekkes opp, flettes steder sammen til ruter i geografiske så vel som administrative nettverk. Slik blir pilegrimsruter *iscenesatte landskap* (Christensen 2002:230). Arne Lie Christensen diskuterer dette begrepet i relasjon til utenfra-perspektivet på landskapet, representert av offentlig planleggingsorganer, der landskapet deles inn i soner til ulike funksjoner som kan overføres til tabeller og kart: «Det iscenesatte landskapet er ikke bare opplevd utenfra, det er bevisst formet med tanke på at det skal gi en spesiell opplevelse. Det er et intensjonelt landskap» (Christensen 2002:230). At landskapet er iscenesatt og intensjonelt ses altså i sammenheng av Christensen. Et eksempel på dette er landskap som er tilrettelagt, utviklet og markedsført som produkter med tanke på å trekke til seg turister (Christensen 2002:231). I dette tilfellet er det snakk om tilrettelegging for og mål om å tiltrekke seg selv-identifiserte

pilegrimer. Med andre ord, det handler både om å utvikle og å gjenkjenne geografiske steder som pilegrimslandskap, og å identifisere praksiser som pilegrimsreiser. På hjemmesiden til St. Olavsvegene (pilegrimsleden.no) presenteres slagordet: «Målet har vært det samme i 1000 år, men reisen dit er din egen å finne». Teksten er akkompagnert av en video-loop som viser vandrere med sekk, fjellandskap og et panoramabilde av Trondheim med spiret av Nidarosdomen i sentrum. Dette er ytterligere forsterket av linken som heter «Planlegg turen din» på forsiden, som fører til en underside med informasjon om kart, overnattingssteder, bagasjetransport, pilegrimspass og Olavs brev. Hensikten med informasjonen er oppsummert i setningen: «Planlegg turen din godt og du kan nyte hver mil underveis» (Nasjonalt Pilegrimssenter 2022).

Å kunne se en vandrerute på et kart gir forhånds-oversikt, i motsetning til å legge ut på en reise uten en klar plan eller oppfatning av hvor veien vil før en eller langs hvilke veier en skal gå (Ingold 2007:15). Disse to måtene å betrakte og erfare landskap på kan tolkes gjennom det Michel de Certeau (1984:xix) betegner som henholdsvis en 'strategisk' og en «taktisk» måte å forholde seg til og erfare et sted på. I denne sammenheng representerer fremstillinger av pilegrimsruter på kart en «strategisk» måte å se landskapet på, med et utenfra-perspektiv på rutene isolert fra miljøet landskapet er en del av. Et oversiktskart på pilegrimsleden.no viser nettverket av de ni St. Olavsvegene. Hver rute har et detaljert kart en kan gå videre inn på. En kan for hver rute lage sin egen tur ved å skrive inn start og slutt punkt og få opp hvor den merkede ruten går, hvor lang turen er, og hva en kan se langs veien, hvor en kan overnatte og hva en kan opp-

leve av kulturelle og historiske severdigheter. Eksempler på 'taktiske' tilnærminger til iscenesatte landskap er måtene rutene erfares og brukes kreativt fra bakkenivå. Feltarbeidsopplevelsen beskrevet innledningsvis illustrerer hvordan det å følge logoen til St. Olavsvegene ledet oppmerksomheten fra et skilt til et annet, i den grad at en avstikker fra ruten var lett å overse. Jeg kommer tilbake til andre erfaringer av å navigere etter disse merkene basert på spørrelistesvar og intervjuer. I det følgende gir jeg først et overblikk over hvordan den administrative og fysiske infrastrukturen til St. Olavsvegene har blitt utviklet fra 1990-tallet.

Merking og merkevarebygging: utvikling av St. Olavsvegene mellom 1993 og 2012

Mellom 1993 og 1997 ble to pilegrimsruter til Nidarosdomen merket gjennom *Prosjekt Pilegrimsleden*, ledet av Miljøverndepartementets direktorater Riksantikvaren (forkortet RA) og Direktoratet for naturforvaltning (forkortet DN). Disse ble offisielt åpnet til Olsok, den historiske helligdagen til St. Olav, i 1997 som en del av feiringen av Trondheims 1000-års jubileum. Gjennom prosjektet ble 926 kilometer sti merket og tilrettelagt. I tillegg til Riksantikvaren og Direktoratet for naturforvaltning sitt koordinerende arbeid deltok mer enn 300 bidragsytere fra blant annet kommuner, fylkeskommuner, historielag og turforeninger i arbeidet med å finne traseer med historiske spor, med å rydde og merke disse og med produksjon av informasjonsmateriell (DN-notat 1998-2). Prosjektets formål var å tilrettelegge historiske veifar til en sammenhengende rute mellom Oslo og Trondheim, og fra Östersund i Sverige via Stiklestad til Trondheim, merket med en logo og

beskrevet i informasjonsmateriell. Formålet med prosjektet var å: «ta i bruk historiske veier og stimulere til friluftaktivitet der natur- og kulturopplevelser forenes» (DN-notat 1998-2:12). Dette viser til vektleggingen av å utarbeide pilegrimsveier.

Ideen om å ta i bruk veier identifisert som pilegrimsveier i et «nasjonalt stinett» ble formulert i et brev fra Odd Kjærem i Oppland fylkeskommune til Knut Korsæth, fylkesmannen i Oppland (Kjærem 04.08.92). Kjærem påpekte at lokale historielag og andre interesserte allerede var i gang med merking av historiske veifar. Samtidig som initiativ til og lokal forankring av prosjekter for å merke og synliggjøre historiske pilegrimsruter understrekes, vurderte Kjærem det som et behov å koordinere disse tiltakene gjennom standardisering av kart og skriftlig presentasjon av pilegrimsrutene. Han foreslo å lage en skiltingsnorm og en mønsterbeskyttet logo. Tittelen på brevet fra Kjærem (04.08.92) er *I pilegrimenes fotspor*. Dette er også tittelen på en bok utgitt samme år, Eivind Luthens *I pilegrimenes fotspor til Nidaros* (1992). Kart fra denne boken ble lagt ved brevet for å demonstrere aktuelle historiske veifar og inkludere i stinettet skissert av Kjærem. Brevet ble tatt videre av fylkesmann Knut Korsæth til miljøvernminister Torbjørn Berntsen, fremlagt som en idé om å utarbeide «et sammenhengende turvegnett» kvalitetssikret gjennom enhetlig merking og standardisert informasjon (Korsæth 07.08.92). Å synliggjøre det Kjærem refererer til som «vårt lengste sammenhengende fornminne» passet godt inn i Miljøverndepartementets fokus på bærekraft, og sammenhengen mellom kulturarv og naturforvaltning. Berntsen skrev i sitt svarbrev til fylkesmannen i Oppland (11.09.92) at:

Forslaget om å legge til rette for ferdsel langs de gamle pilegrimsrutene forener på en utmerket måte målsettinger innenfor både kulturminnevern, naturforvaltning og friluftsliv, samtidig som slike tiltak antagelig vil fenge og mobilisere lokalt både i kommuner og mange ulike typer organisasjoner (Berntsen 11.09.02).

Sammenhengen mellom kulturminnevern, historie og friluftsliv utdypes i *Grønn bok. Miljøtiltak i statsbudsjettet* (Miljøverndepartementet 1994). Blant oljevernberedskap, polarforskning og gjenvinningsanlegg beskrives det hvordan «pilegrimens vei fra Oppland til Trøndelag vekkes til live»:

Pilegrimsveiene representerer viktige historiske verdier. De er de lengste 'sammenhengende' kulturminnene vi har. Når interessen for denne delen av kulturarven er vakt, kan det ha sammenheng med påstanden om at vi alle har en pilegrim i oss. Vi liker friheten som ligger i det å vandre. Vi leter etter opplevelser, etter ro og harmoni i naturen og etter samhold med mennesker (Miljøverndepartementet 1994: 25).

Sitatene over viser hvordan utvikling av pilegrimsruter ble et politisk administrert prosjekt på departementsnivå på 90-tallet, som en del av større politiske satsningsområder innenfor kulturminne- og naturforvaltning. Selv om retningen mot Nidarosdomen som helligsmål er avgjørende for at veiene «vekkes til live» som pilegrimsveier, er elementene som fremheves ikke bot og bedring for vandrene, men heller kulturminner og kulturarv, i tillegg til henvisning til potensiale for harmoniske naturvandring og mennes-

kemøter langs veien. Det som allerede var mange små og større prosjekter fra lokale historielag og entusiaster fikk slik en institusjonalisert ramme, som i stor grad har preget den videre utviklingen av hvordan pilegrim har blitt synliggjort i det offentlige rom.

Kari Møyner fra Direktoratet for naturforvaltning publiserte som en del av prosjektet, en veileder med råd for hvordan man kan pusse opp gamle stier, *Gamle veier og vegfar* i 1994. Her presenteres behovet for merking og tilrettelegging av stier som forutsetninger for å kunne navigere på disse: «Det hjelper lite å ha opparbeidet en fin, gammel veg dersom ingen finner den» (Møyner 1994:82). Et lignende synspunkt uttrykkes av Torild Hage, prosjektleder fra Riksantikvaren:

Å være ute i naturen er en viktig del av vår kulturarv. [...] natur- og kulturopplevelser ser ut til å være en kilde til livskvalitet, god helse og utvikling av bevissthet rundt miljøspørsmål. En viktig forutsetning for fotturer er imidlertid å kunne navigere på turveier og turstier som vi er komfortable med å bruke (Hage 1996:84).

Prosjektet Pilegrimsleden tilstrebet å legge rutene gjennom områder med historiske referanser til pilegrimsvandring, søkt etter gjennom spor i geografiske landskap, arkeologisk materiale og i skriftlige kilder (Intervju Oslo 24.08.20). Det ble sett som en forutsetning at den visuelle merkingen av pilegrimsleden ble ledsaget av skriftlig informasjon om vandringen og opplevelser langs veien (DN-notat 1998-2:21). På denne måten lades landskapet med mening som et 'tidsrom' gjennom referansene til historiske pilegrimsvandring i samme

områder, med andre ord, tilrettelegging for vandringer «i pilegrimenes fotspor».

I utarbeidelsen av St. Olavsvegene er fotspor først og fremst knyttet til den kirkelige og folkelige Olavstradisjonen, eller Olavsarven. I et større perspektiv er fortiden det henvises til pilegrimsvandring i katolsk tid, altså frem til den protestantiske reformasjonen i 1537. Målet med Prosjekt Pilegrimsleden var imidlertid ikke å gjenoppta pilegrim i betydningen av den katolske praksisen med å ære helgener ved å oppsøke deres gravkirker eller å oppsøke andre hellige steder for bot og helbredelse. Det var heller å tilrettelegge stier for vandring med pilegrimsvandringens historie i Norge som en tilleggsdimensjon til naturopplevelser. I sluttrapporten til Prosjektet Pilegrimsleden (DN-notat 1998-2) beskrives «pilegrimsferdenes historiske og åndelige tradisjon» som en dimensjon ved friluftslivet som kan tilføre «nye og uvante opplevelser» (DN-notat 1998-2:12). Fokuset var dermed å tilrettelegge for friluftsliv med en kulturell innramming, heller enn å vektlegge pilegrimsvandring som et religiøst ritual. Valget av trasé mellom Oslo og Trondheim over Dovrefjell var styrt av praktiske vurderinger, og av formålet om å «[...] knytte hovedstad til kroningsstad, samt å markere viktige steder forbundet med Olav den hellige» (DN-notat 1998-2:7). Slik fremheves den historiske betydningen av Trondheim som kirkelig sentrum, og Nidarosdomens posisjon som kroningskirke. Den historiske betydningen understrekes av at det er Nidaros, det historiske navnet på byen og på bispedømmet som brukes, heller enn Trondheim. Å legge nye pilegrimsruter til gamle veifar der skriftlige og arkeologiske kilder vitner om historisk pilegrimsferdsel blir slik en måte å bevisst lade landskapet med

mening. En merkehåndbok ble først utarbeidet som en del av Prosjekt Pilegrimsleden (Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren 1995) og har siden blitt revidert og utvidet i flere omganger (Nasjonalt Pilegrimssenter 2015). Dette gir en indikasjon på det omfattende administrative apparatet som tilrettelegger og synliggjør St. Olavsvegene som merkede vandreruter, både i det fysiske landskapet og etter hvert gjennom digitale kartverktøy, som ovennevnte *pilegrimsleden.no*.

Det neste statlig styrte pilegrimsprosjektet var det Kirke- og Kulturdepartementet som tok initiativ til i 2008. Prosjektleder Per Kvivstad Uddu forfattet en rapport til departementet som kartla mulighetene for en nasjonal satsing på pilegrim. Rapporten, sammen med høringsuttalelsene til denne fra et stort antall interessenter (høringsuttalelser, Kirke- og kulturdepartementet 2009 b), la grunnlaget for *Strategi for pilegrimssatsning* (2012). Denne strategien er fremdeles den gjeldende for det statlige pilegrimsprosjektet, effektivert av Nasjonalt pilegrimssenter. Med skifte av departement skjer det også et skifte i fokus, altså i hvordan pilegrim som nåtidig fenomen tolkes. Prosjektet fra Miljøverndepartementet, ledet av RA og DN fikk navnet Prosjekt Pilegrimsleden, med vekt på veiene (eller «ledene»). Rapporten forfattet av Uddu til Kirke- og kulturdepartementet hadde tittelen *På livets vei. Pilegrimsmotivet – et nasjonalt utviklingsprosjekt* (2008). Tittelen hentyder metaforen om pilegrimsreisen som en metafor for livet, i tillegg til fysiske veier å bevege seg langs. Mens miljøvernminister Torbjørn Berntsen (1992) fremmet pilegrimsrutenes bidrag for kulturminnevern, naturforvaltning og friluftsliv, fremhevet kultur- og kirkeminister Trond Giske departementet

sine ansvarsområder da han mottok Uddus rapport slik: «Jeg har veldig stor tro på dette prosjektet, og mener at det har et enormt potensial, både på det kirkelige og trossmessige plan, men også med tanke på turisme og opplevelser» (Kultur- og kirkedepartementet 2009 a). Selv om forskjellen ikke bør overdrives, utvikling av pilegrimsruter til Trondheim var fremdeles i fokus i dette prosjektet, legges det større vekt på innholdet og meningen i pilegrimsvandringene, og på «utvikling av pilegrimstradisjonene» enn i Prosjekt Pilegrimsleden (Giske 2009). I begge prosjekter fremheves verdien av å utarbeide merkede pilegrimsruter for å tilrettelegge for både reiser i fysiske landskap og for «indre reiser». Vektleggingen av sammenheng mellom og tilrettelegging for opplevelser i både ytre og indre landskap tematiseres i strategien fra 2012: «Pilegrimsledene skal være gode veier å gå gjennom norsk natur og kultur, preget av verdier som er grunnleggende for menneskets eksistens og som åpner for en indre vandring» (Strategi for pilegrimssatsning 2012:1). På den ene siden lages det gjennom disse prosjektene koblinger mellom veletablerte turtradisjoner i Norge, pilegrimsvandring og utvalgte referanser til historie, tradisjon og kulturarv. På den andre siden er pilegrimsvandring, som historisk og nåtidig praksis, langt fra noe særnorsk eller Skandinavisk fenomen. Inspirasjonen hentes også fra internasjonal pilegrimsutvikling, spesielt ses det til Caminoen til Santiago de Compostela.

«Caminoisering» og lokale tilpasninger

Det nåtidige pilegrimsfenomenet slik det synliggjøres i Norge er for det første basert på tolkninger av lokal historie og tradisjon, til «Olavsarven» og fortolkningen av

de historiske gravkirkene til St. Sunniva og St. Hallvard, samt av andre helligsmål med historiske kilder til pilegrimsvandring før, og til dels etter reformasjonen, som krusifikset i Røldal tillagt helbredende kraft og relikvieskrinene i Hedalen stavkirke og St. Thomaskirken på Filefjell (Bjelland 2000; Mikaelsson 2005; Selberg 2005; Smørås 2010; Jahnsen 2006; Lunde 2021). I tillegg er aktualiseringen av sakte-reiser til disse målene i stor grad inspirert av utviklingen av Camino de Santiago, det mest kjente og opptrekkede nettverket av pilegrimsruter i Europa. Caminoene leder til det som antas å være graven til St. Jakob i katedralen i Santiago de Compostela i Nord-Spania. I flere intervjuer og samtaler med norske pilegrimsaktører fortelles det om at de oppdaget og ble «grepet av» pilegrimsvandring i Spania, og dette inspirerte til å finne andre «Caminoer». Dette gjelder både et ønske om å gjenta erfaringen av pilegrimsvandring som individuelle vandrere, og inspirasjon til å utvikle pilegrimsruter andre steder (Intervju Bergen 20.05.19; Oslo 21.06.19; Tønsberg 08.05.20). Det fremheves av flere at å identifisere seg som pilegrimer, og den felles retningen en går i, bidrar til et fellesskap langs rutene blant pilegrimer og mellom pilegrimer og frivillige på herbergene. En informant beskriver dette som en «Caminofamilie av de en møter igjen på herberger, i kirken og på veien» (Intervju Oslo, 21.06.19). Andre fremhever at erfaringene fra Spania var utgangspunktet for deres pilegrimsinteresse, men at de for fremtidige pilegrimsvandring foretrekker å 'oversette' fenomenet fra Spania til norske forhold:

Ble i utgangspunktet inspirert av en annen persons beskrivelse fra egen tur i Spania. Jeg ønsket derimot å gå her i

Norge, og fikk min informasjon via nettet. [...] Pilegrimsvandring: Fred og ro. Tid til å tenke. Være til stede. Møte andre i samme ærend. Være en pilegrim vil si å være på vandring (NEG 0268/00001).

Å oppdage pilegrimsvandring i Spania, men foretrekke å gå videre pilegrimsvandring i Norge kan ha årsak i for eksempel klima og geografisk nærhet til hjemmet:

Også når jeg kom hjem igjen fra Spania [...] også tenkte jeg det: Hvorfor i all verden skal jeg drive og reise så langt både med fly og til varme og til alt det der når jeg kan få gå i temperert sone i Norge? [...] Så da tenkte jeg at det kunne være greit å, når jeg likevel bodde i Oslo og Nidarosdomen ligger i Trondheim [...] og jeg kjenner den veien, så da kunne jeg liksom begynne å tusle og se. Så jeg har da gått [...] bit for bit. Så jeg begynte med det som en sånn, gå hjemmefra og ned til Maria-kirkeruinen for å se på den, også: Å ja, men nå har jeg jo egentlig starta. [...] også begynte jeg bare å ta neste etappe og neste etappe og neste etappe (Intervju Oslo 30.01.20).

At ulike aspekter fra nåtidens Camino inspirerer andre pilegrimsruter og steder, omtales som «Caminoisering» av Bowman og Sepp (2019:75). Det påpekes at slike oversettelser og tilpasninger skjer i møtet med andre religiøse tradisjoner og behovet for lokal verdiskaping; altså spiller både åndelige og praktiske elementer inn i hvordan inspirasjonen uttrykkes i møtet med andre historiske, politiske og kulturelle kontekster (Bowman og Sepp 2019:81). I tillegg til likhetstrekk mellom historiske helgengraver oppsøkt av pile-

grimer som etter en nedgangstid nå «gjenoppdages», er det likhetstrekk i administreringen av nåtidige pilegrimsruter. Bowman og Sepp (2019: 82, 95) bruker St. Olavsvegene materielle kultur som et eksempel på reproduksjon av Caminoen. Dette inkluderer skilt merket med en logo og å få stemplet et pilegrimspass langs veien på herberger, i kirker og andre steder tilknyttet rutene og å få et diplom ved ankomst om en oppfyller visse kriterier. Disse eksemplene på Caminoisering kan påvirke hva som gjenkjennes som pilegrimslandskap, og hvordan en tolker og utformer pilegrimspraksiser og pilegrimsadministrasjon. En respondent til spørrelisten fremhever kombinasjonen av den historiske betydningen av pilegrimsvandring som religiøs praksis og den nåtidige opplevelsen av å reise i et langsomt tempo langs veier tilrettelagt med skilt, overnatting, mat og naturopplevelser, som også kan deles med andre gjennom sosiale medier. Turen ble avsluttet med å få tildelt et diplom ved ankomst i Trondheim:

Jeg antok under turen at de tidligere tiders pilegrimer, med et rent hjerte, gikk til Hellige Olav for å be om hjelp for seg og sine. Dette var nok deres mål ene og alene. Vi i dag derimot, går kanskje oftere med den begrunnelse at vi ønsker diplomene [sic] man får utdelt på pilegrimskontoret i Nidaros, få lagt ut noen bilder på 'face' og 'insta'. Dette i tillegg til at det dreier seg om selvrealisering nå i individualismens tidsalder. [...] Turen traff meg i hjertet, noe mine medvandrere også bidro til. Luksuspilegrimeriet mitt innebar altså å sove på gamle gårder langs leden, gode tre-retters middager av norsk husmannskost, og snakke med kyrne langs veien i tillegg til å nyte utsikt og hend-

elser på veien mot byen vår [Trondheim] (NEG 0268/00018).

Den omtalte seremonien ved Nidaros Pilegrimsgård består i å møte frivillige fra Pilegrimsfellesskapet St. Olav som registrerer navn, alder, kjønn og hvor en startet reisen. En kan også sette en nål i kartet som henger på veggen for å markere hvor en er fra. Gjennom å feste en nål i en «strategisk» visualisering av pilegrimsrutene, bidrar pilegrimene som har erfart disse landskapene fra bakkenivå til å bokstavelig talt sette sine reiser på kartet. Pilegrimer som har gått de 10 eller sykklet

de 20 siste milene langs en av St. Olavsvegene inn til Trondheim kvalifiserer for *Olavsbrevet*, et diplom inspirert av *La Compostela*, diplom som gis pilegrimer som ankommer Santiago de Compostela som har gått minst de ti siste milene dit langs Caminoen. I tillegg til avstanden er det et kriterium at en gir uttrykk for en religiøs motivasjon eller åndelig søken for pilegrimsreisen (Leivestad 2007; Sepp 2012). En forskjell mellom ankomst ved pilegrimskontoret i Santiago de Compostela og i Trondheim er at det ved det førstnevnte spørres om reisen har vært religiøst motivert, mens det

Figur 3: Kart over pilegrimsruter i Europa med nåler som indikerer hvor pilegrimer som har ankommet Trondheim er fra, Nidaros Pilegrimsgård 2018. Foto: Hannah Kristine Lunde.

i Trondheim er avstanden en har reist langs pilegrimsleden som er det eneste kriteriet (Intervju Trondheim 17.06.19; Trondheim 17.06. 19). På denne måten blir den Caminoiserte pilegrims-tilretteleggingen uttrykt i en lokal versjon, der den «indre reisen» er opp til enhver å definere.

Rødre T'eer og kløverbladskors: stedsansen påvirket av å følge merkede stier

Nettverket av Caminoer til Santiago de Compostela er kjennetegnet ved et kamskjell. Dette symbolet er det internasjonalt mest kjente pilegrimssymbolet, som både henviser spesifikt til Caminoen, og mer generelt til pilegrim, både som veimerker og som et symbol som bæres av pilegrimer. Nåtidige pilegrimsruter utgjør slik tegnfellesskap som bidrar til at både fysiske ruter og pilegrimer som beveger seg langs disse kan gjenkjennes som en del av et internasjonalt pilegrimsfenomen. Logoen til St. Olavsvegene består av et kløverbladskors, kjent som Olavskorset, og valknuten, symbolet som betegner severdigheter/ turistattraksjoner. Riksantikvaren og Grafill arrangerte i 1993 en konkurranse om utforming av en logo for pilegrimsledene til Nidaros. Johanna Figur Waddington vant i konkurranse med 125 forslag (Riksantikvaren og Direktoratet for naturforvaltning 1995: 10).⁴ Slik ble det skapt en merkevare, en mønsterbeskyttet logo, slik Odd Kjærem foreslo i 1992.

Alle skilt langs St. Olavsvegene har logoen avbildet, mens materialet og formen til skiltet varierer. I byer og tettbygde strøk er leden merket med emaljeskilt på bygninger og lyktestolper. I landlige strøk er det satt opp trepinner eller

Figur 4: Merkestein nær Santiago de Compostela med logoen for Caminoen. Foto: Hannah Kristine Lunde.

Figur 5: Logoen til St. Olavsvegene, et Olavskors og valknuten på en merkestolpe ved Mjøsa. Foto: Hannah Kristine Lunde.

4. Logoen har vært opphavsrettslig beskyttet av Riksantikvaren siden 1993. Da Nasjonalt Pilegrimssenter ble overført fra Riksantikvaren til Nidarosdomens Restaureringsarbeider (NDR) i 2016 ble rettighetene til logoen også overført. NDR er underlagt Kulturdepartementet.

stolper, hengere i trær eller som en del av skilt over øvrige turløyper i åkerlandskap, skog og mark. På fjellet er logoen malt på steiner. Dette valget er i tråd med Direktoratet for naturforvaltnings fokus på å ikke lage en «skiltjungel», men heller tenke kvalitet fremfor kvantitet og å være bevisst hvem målgruppen for informasjonen er (Møyner 1994:83). Hensikten med merkingen er altså at den skal synes, men samtidig ikke skille seg for mye ut fra de øvrige omgivelsene. Som en del av Prosjekt Pilegrimsleden fikk alle kommuner der leden går gjennom tilbud om en merkestein i granitt som viser hvor langt det er til Nidaros (se Figur 1). Disse milesteinene fungerer som en visualisering av avstanden og en påminnelse om målet. Merkingen er inspirert av historiske milesteiner som ble satt opp fra slutten av 1600-tallet som en del av merking og oppmåling av veiene i Norge (Møyner 1994: 33).

Kriteriene for at nye ruter skal kunne inkluderes i St. Olavsvegene er at Nidarosdomen er målet og at områdene kan vise til en «forankring i Olavsarven» (Strategi for pilegrimssatsning 2012:2). Hva denne forankringen innebærer, eller noen definisjon av «Olavsarven» utdypes ikke i strategien. Med henvisning til utviklingen av pilegrim som vandring og merkede veier på 1990-tallet, påpeker Arne Bugge Amundsen (2002:164) at uten det tematiske fokuset til St. Olavsvegene på Nidarosdomen og Olavstradisjonen er det moderne pilegrimsfenomenet til forveksling likt det han omtaler som et annet «kulturelt meningskompleks», nemlig *å gå på tur*. Hva skiller så en pilegrimsvandring fra å følge DNT sine røde T'er i skog og fjell? At pilegrimsvandring er en tradisjon, og at en har det en med analysebegrepene brukt i denne artikkelen kan kalles «administ-

rativ innramming med innslag av Caminisering» beskrives som forskjeller fra andre typer turer av en informant ved Nidaros Pilegrimsgård:

Det er jo det som gjør det til noe anna enn en sånn, en vanlig turistforeningsløype. Sant, det at du veit at det her er en, det er en tradisjon. Du går med et pass, du går fra ett sted, du går mot et mål, og du kommer fram, og det er en seremoni, og altså det er jo noe annet, enn en vanlig tur i skogen. Selv om man ikke er religiøs, så føler man at det, eh, at det, for mange hvert fall, så er det, et slags sånn, [...] det er noe ved det. Som er vanskelig å kanskje beskrive, men at det er noe, ja, åndelig, eller at man er en del av noe som er større enn seg sjølv (Intervju Trondheim 30.07.19).

Opplevelsen av at det «er noe ved det», som tolkes som kontakt med noe større enn seg selv er altså et annet kjennetegn ved pilegrimsvandringer. Forskjellen på en pilegrimsvei og andre turstier, og hvordan merkingen var tenkt å bidra til å «rette tankene tilbake i tid» omtales i slutt-rapporten for Prosjekt Pilegrimsleden:

Pilegrimsleden skiller seg fra andre natur- og kulturstier ved at utgangspunktet er en tradisjon med et åndelig innhold. Det var enighet om at merkingen av leden skulle rette seg etter dette og være diskret. Dette er årsaken til at man valgte enkle trestolper til å vise vei, uten annen informasjon enn navnet på steder og kulturminner. Informasjon om severdigheter skulle vandrerne få gjennom skriftlig informasjonsmateriale i tekst og på kart. [...] Leden skulle ikke tilrettelegges med overflødige anvis-

ninger og skilt som forstyrrer mulighetene for å rette tankene tilbake i tid (DN-notat 1998-2:19).

I sitatet kobles den praktiske dimensjonen ved å utarbeide navigasjonsverktøy til «en tradisjon med åndelig innhold» som valget av trasé baserer seg på. På denne måten kombineres det Bowman og Sepp (2019) refererer til som *kulturarvliggjort religion* og *åndeliggjøring* av turgåing. Det tematiske fokuset på Olav den Hellige materialiseres ved at veiene leder til Nidarosdomen via områder knyttet til spor etter den historiske og legendariske Olav Haraldsson/St Olav. Denne 'innrammingen' av gitte strekninger som pilegrimsruter er visuelt synliggjort gjennom logoen til St. Olavsvegene. Veiskiltene med logoen binder en rekke steder sammen til en helhet, ved å definere gitte strekninger som en del av nettverket av pilegrimsruter. Denne helheten kan selv sagt aldri erfares fra bakkenivå. Imidlertid kan den visualiseres på kart, der milevis av veistrekninger til sammen utgjør en helhet. Fra bakkenivå kan skiltingen påvirke stedsansens ved at oppmerksomheten til pilegrimene rettes mot å se etter skiltene for å finne frem, og for å holde seg på de oppmerkede rutene.

Gjentatte svar i intervjuer og på spørrelisten er at det som skiller en pilegrimsreise fra andre turer, er det at en går mot et helligmål av historisk, kulturell og religiøs betydning – med ulik vektlegging av disse elementene avhengig av hvem en spør. Andre elementer som vektlegges er å bevege seg mot målet i et sakte tempo, gjerne over lange strekninger, at en møter andre pilegrimer underveis, og at det å følge gamle ferdslårer, besøke kirker og overnatte på gårder med en historie som herberger for pilegrimer og andre reisende beriker opplevelsen (Intervju Oslo 21.

06.19; Trondheim 18.06.19; Oslo 24.08.20; Oslo 23.11.20; Tønsberg 08.05.21). En respondent til spørrelisten vektlegger følelsen av å «gå i fotsporene» til pilegrimer som reiste mot de samme helligmålene i middelalderen: «Det er noe med målet. Det er noe med retningen, det er noe med alle dem som har gått før deg» (NEG 0268/00006). En pilegrim jeg møtte i 2019 beskrev det som at «dette med å gå i fotspor» ga en «uendelighetsfølelse». Denne innrammingen skapes både gjennom merking og informasjonsmateriell, som iscenesatte landskap bevisst ladet med mening (Christensen 2002; Österlund-Pötzsch 2013), og av individuelle pilegrimer som tolker sine erfaringer langs disse veiene med referanse til historiske pilegrimer som gikk i samme retning, med det fysiske opplevelsen av å gå som felles erfaring. På denne måten erfares det å bevege seg fremover i landskapet samtidig som å bevege seg bakover i tiden og føle en tilhørighet til de som har vandret før en selv i det samme landskapet. Flere av de nevnte elementene oppsummeres i et intervju med en informant fra Nasjonalt Pilegrimssenter:

Altså, for mange så er det viktig å faktisk gå i fotefarene til de som har gått her for hundrevis av år sia, og at det faktisk er en reise mot et definert mål [...] enkelte sier det at det er noe helt anna å gå på pilegrimsleden enn å gå etter de røde T'ene i fjellet, fordi at på pilegrimsleden så går vi mot et helligmål hvor folk har gått i århundrer. Og det å vite da, at folk har trampa på de stiene her for mange hundre år sia, og det å tenke på: Hva var det som dreiv dem? Hva var det, hvordan var de kledd? Hva tenkte de på? Hva spiste de? [...] Men om det da er på grunn av helgenen Olav eller ikke, det er jeg litt

usikker på. [...] For noen så er jo det å komme fram en litt nedtur, for at da går du ut av den bobla som du har gått inn i, altså du avbryter noe som faktisk kjennes utrolig godt, etter å ha vært på vandring eller reise i mange dager, så kommer du i et eget modus (Intervju Trondheim 18.06.19).

Med ruter oppkalt etter helgener, og deres historiske gravkirker som mål, er det interessant å reflektere over at det stilles spørsmålstegn ved om helgenene har noe å si for dagens pilegrimer. Om den religiøse betydningen av en pilegrimsvandring blir «liggende i fortiden» som historie og kulturarv, eller om reisen tillegges religiøs betydning eller en åndelig dimensjon varierer. Vekten på reisen som vel så viktig som å komme frem uttrykkes i store bokstaver av en respondent med henvisning til en pilegrimsreise langs Østerdalsleden: «Jeg kan ikke skrive alt her, men ettersom selve TUREN VAR MÅLET var ikke møtet med Nidarosdomen noen 'Hallelujaopplevelse' (mest vemodig og sårt å få øye på kirkespiret og vite at jeg snart måtte tilbake til hverdagen» (NEG 0268/00016). Mens det å komme frem ikke var det sentrale for denne respondenten, vektlegges det i et intervju hvordan målet for reisen påvirket opplevelsen underveis: «[N]år du går som vandringstur så går du bare fra sted til sted, du har ikke noe spesielt konkret mål. [...] Så de hellige målene, de gjør noe med en på en måte» (Intervju Oslo 21.06.19). Det er ikke nødvendigvis noen motsetning mellom å legge vekt på rammene for og opplevelsen langs veien og viktigheten av å komme fram til målet:

Leden er godt merket, så det er ikke vanskelig å gå. Og den ligger i moderat terreng. [...] Herbergene langs leden er

herlige. God mat, godt vertskap og det gir vandringen trygghet. Målet var Nidarosdomen. [...] Å gå inn i kirken, med sekk og stav, med tunge føtter, det er en opplevelse. Å gå opp til alteret, gå rundt og inn i kapittelhuset, synge en salme. Å takke for at vi kom frem. En gang ønsker jeg å gå til Roma (NEG 0268/00006).

Av denne pilegrimen fremheves både den visuelle merkingen av rutene og infrastrukturen av herberger som positive elementer ved vandringen, der også erfaringen av å nå målet var sentralt. I tillegg assosieres pilegrimsvandringen mot Nidarosdomen til et ønske om å gå til Roma som pilegrim. Heller enn å se norsk turtradisjon og pilegrimsvandring som motsetninger, eller ulike kulturelle meningskompleks, påpeker en informant tilknyttet Nidaros Pilegrims-gård at sistnevnte heller kan ses på som en «oppgradering» av førstnevnte:

Så kan en jo selv på en måte velge litt hvor langt man går inn i dette med meningslandskapet, men jeg tror jo faktisk at det gjør noe med folk å bevege seg i det. [...] det som er helt spesifikt med pilegrim er jo at det meningsdannende skjer i kontakt med akkurat det ytre faktorene, altså, kirkehusene, den synlige kulturarven, det kroppslige [...] jeg synes nettopp det mest befriende med pilegrimsaktiviteten [...] at hele naturen, hele landskapet, hele kroppen, ikke minst, er med i det [...] helt konkret med stier og, og natur [...] som ligger ganske nær den norske tur tradisjonen egentlig, og den synes jeg heller skal oppgraderes da, som en meningsfull og meditativ aktivitet [...] så jeg tenker at det er veldig positivt at disse tingene faller sammen (Intervju Trondheim 31.07.19).

I dette sitatet knyttes den ytre og «indre» reisen sammen i møtet mellom kroppslig erfart pilegrimsvandring og møtet med natur og kulturarv langs veien og pilegrim som en «meditativ aktivitet». En respondent forteller om sin vandring der både pilegrim som metafor for livet og som en konkret, geografisk reise knyttes sammen: «Opplevelsen av å komme frem til Nidarosdomen som «plutselig» reiste seg foran oss var og er uforglemmelig. Det tok pusten fra oss, det var som en åpenbaring. [...] Selve livet er en pilgrimsreise [sic], men å få delta på en spesifikk tur er en uforglemmelig opplevelse» (NEG 0268/00012). Sitatene demonstrerer hvordan kombinasjonen av retningen mot et bestemt mål og å nærme seg dette langs historiske veifar som erfares i et sakte tempo der kulturarv og naturopplevelser åpner for fortolkninger i det en kan kalle for et tidsrom (Adam 1998).

Veimerkingens bidrag til trygghet og tilhørighet på oppdagelsesferd

I tillegg til å være et praktisk navigasjonsverktøy bidrar merkingen til trygghetsfølelsen til pilegrimer på tur, og får derfor betydning for reisen på flere måter: «Pilegrimsmerkene langs leden betyr mye for meg. Især når en har gått feil noen ganger, setter man svært stor pris på dem» (NEG 0268/00004). At pilegrimsrutene er merket kan bidra til at reisen både føles trygg og samtidig kan oppleves som en oppdagelsesreise: «Det er flott at rutene er merket – det gir både trygghet og inspirasjon til å utforske en ukjent strekning en annen gang. [...] Pilegrimsferd er en slags 'quest' der veien er like viktig som målet» (NEG 0268/00008). Erfaringer med å bevege seg i ukjente landskap som samtidig er tilrettelagt gjennom merkede stier indikerer at de «strategiske» innrammingene ikke nødvendigvis oppfattes som begrensende, men heller kan

bidra til trygghet. «Innrammingen» med veimerking og informasjon kan også bidra til en følelse av tilhørighet: «Infopostkasser med eget pilegrimshefte var kjærkomment og trygt 'midt inne på fjellet' [...]. Her var pilegrimen integrert i samfunnet, og jeg følte meg veldig velkommen» (NEG 0268/00016). Iscenesettelsen av landskap som pilegrimsruter kan gjøre at omgivelser en ikke tidligere har erfaring med fra et «taktisk» nivå likevel tolkes som gjenkjennelige. Skilt med informasjon om pilegrimsleden underveis gir påminnelser om det overordnede stinettverket slik det visualiseres fra et «strategisk» nivå. Slik har veimerkene en praktisk innvirkning på stedsansens og bevegelsesmønsteret til pilegrimer som velger å følge merkede pilegrimsruter, og kan oppleves som noe kjent og trygt langs veien. For noen er det viktig å følge nøyaktig stien som er merket. For andre er det ikke så viktig å følge stien nøyaktig, så lenge de vet at de er omtrent på riktig vei. Under det nevnte besøket på Hamar Regionale Pilegrimscenter (2019) ble jeg fortalt at noen pilegrimer er så oppatt av å gå «riktig» at de snur og går tilbake om de oppdager at de gikk på «feil» side av et hus ifølge merkingen.

En annen funksjon logoene til pilegrimsruter fyller er å være et identitetsymbol blant pilegrimer som møtes langs rutene:

I dag er det vel mange grunner til at mennesker legger ut på pilegrimsvandring. Jeg tror det som skiller dem fra andre vandring er valg av mål, og tilretteleggingen underveis. En kan for eksempel overnatte på særskilte herberger, og kanskje møte forskjellige arrangementer under veis. [sic] Dessuten har pilegrimer ofte tegn som viser at de er pilegrimer, og det åpner for fel-

lesskap med andre som er på samme vei (NEG 0268/00010).

Pilegrimslogoer brukes som visuelle kjenne-tegn for eksempel gjennom stoffmerker på ryggsekken. På denne måten er pilegrimslogoer ikke bare en måte å synliggjøre pilegrimsruter på, men også symboler som gjør pilegrimer langs disse veiene gjenkjennelige for hverandre.

Videre kan de også være en visualisering av hvilke pilegrimsruter personen har gått, for eksempel ved å ha festet pins med logoene til flere ulike pilegrimsruter fra Norge og andre steder til hatten eller sekken. Disse symbolene, og det som av respondenten tolkes som en «Caminoisert» hilsen, kan også ha betydning for pilegrimers møte med lokalbefolkningen:

Turen er svært godt merket med røde merker av Olavskorset, og man kan sannsynligvis klare seg fint uten kart og kompass. Hvis man får problemer, kan man ringe et pilegrimskontor på veien. Man er sjelden unna allfarvei og bebygde steder. Langs leden er de lokale vant til å treffe pilegrimer, og fra min opplevelse ble jeg tatt imot med varme over alt. [...] Hilsener kommer også ofte fra de forbipasserende. Dette liker jeg å sammenligne med spanjolene som stadig roper *'buen camino pellegrino!'* på leden til Santiago (NEG 0268/00018).

I sitatet fra spørrelistesvaret tematiseres flere måter som merking av pilegrimsruter bidrar både til navigasjon i det fysiske og sosiale pilegrimslandskapet. I tillegg trekkes det i svaret en parallell til pilegrimsvandring i Spania: at forbipasserende kjenner en igjen som en pilegrim langs St. Olavsvegene slik som lokale langs Caminoen gjenkjenner og henvender

Figur 6: Pilegrimer på vei til Nidarosdomen i 2019, med logoen til St. Olavsvegene festet til sekken. Foto: Hannah Kristine Lunde.

seg til pilegrimer på vei til Santiago de Compostela. En følelse av både å gå i fotspor, i et tidsrom med spor etter tidligere generasjoner, og samtidig å sette pris på felleskap i samtiden, tematiseres i et annet spørrelistesvar:

Personlig mål har først og fremst vært natur- og kulturopplevelse. Det er godt å komme til steder hvor mange generasjoner har satt spor etter seg. [...] Opplevelser som gjorde inntrykk var spesielt møtet med folk som lagte et pilegrimsmiljø langs leden. Ved at de kjente og forsto hva jeg gjorde når jeg gikk med den store sekken. Det ble en kode. Opplevelsen av mestring var og overveldende. At jeg gikk så langt og klarte alt selv (NEG 0268/0004).

Å gjenkjennes som pilegrim fremheves også her som et viktig element som trekkes frem, beskrevet som at denne gjenkjennelsen ble en kode som skapte et «pilegrimsmiljø». Det å følge en merket pilegrimsled kan, slik svarene på spørrelisten demonstrerer, gi opplevelsen av å være på en oppdagelsesreise innenfor forutsigbare rammer, og at visse steder tolkes som pilegrimsruter, og gjenkjennelsen som pilegrim langs veien påvirker opplevelsen av en pilegrimsreise. Å tolke og engasjere seg i pilegrim som nåtidig fenomen innebærer også iscenesettelse og tolkning av pilegrimsidentiteten. Det sosiale pilegrimslandskapet er befolket av individer og grupper som kartlegger og utformer geografiske pilegrimsruter, og som møtes langs veiene, ved pilegrimsmål og sentre. Iscenesatte landskap favner slik både veiene en beveger seg langs og møtesteder langs rutene.

Langsomhet som pilegrimsopp- levelse, pilegrimsmodus og befaringer

Som det så langt er vist, er pilegrim i stor grad tilrettelagt for og erfart som vandring langs merkede stier til historiske heligmål. En pilegrimsreise trenger ikke å være én sammenhengende vandring, men kan bestå av kortere og lengre turer, der en velger å følge oppmerkede etapper eller å gjøre sitt eget utvalg uavhengig av foreslåtte etapper. Dette er eksempler på «taktisk» bruk av pilegrimsruter. I et intervju (Oslo 30.01.20) ble det gjort et poeng av at pilegrimsreisen til Trondheim startet hjemmefra, og fortsatte i strekk over flere år, ved å ta opp turen der forrige etappe ble avsluttet. I dette tilfellet var ens egen dørstokk startpunktet for turen. I et annet intervju fortelles det om at informanten og en annen frivillig fra et pilegrimsfelleskap gikk etappevis i «motsatt» retning, altså sørover fra Trondheim. Hensikten deres var ikke å nå Nidarosdomen, men å møte pilegrimer langs veien og prate med disse om hva slags betydning reisen hadde for dem (Intervju Oslo 21.06.19). Dette viser til at det i stor grad er overlapp mellom pilegrimsbyråkrater og langtidspilegrimer – sistnevnte i mange tilfeller medlemmer av pilegrimsfelleskap.

Pilegrimsvandring er ikke bare definert av hvor en går eller hvor lenge, men også i hvilket tempo. «Bilegrim», altså å reise som pilegrim med bil (eller buss) er et utbredt begrep, ofte nevnt i en spøkefull, eller til og med unnskyldende tone. Den ordentlige måten å være en pilegrim på anses av mange som å bevege seg langsomt i et 'naturlig' tempo, og å ta seg tid: «Å være pilegrim er å være i lang tid i en viss situasjon, tenker jeg. Å ta seg god tid, uansett mål og mening» (NEG 0268/0004). Dette resonerer med Arne Lie

Christensens observasjon om hvordan ulike transportmåter også innebærer ulike opplevelser: «Vår tids mennesker velger mellom bilen, toget, sykkelen, fjellstøvlene, hesteryggen og flysetet – ikke bare som alternative transportformer, men også som forskjellige opplevelser» (Christensen 2002:320). Langsomhet en av «de syv nøkkelordene» som mange pilegrimer relaterer sin vandring til. Disse nøkkelordene ble utviklet av den svenske pilegrimspresten Hans-Erik Lindström (2007). I *Pilegrimsliv: en håndbok for vandrere* skriver han følgende om langsomhet:

I den hastverkskulturen vi har i dag, foregår alt i rasende fart. I en tidspresstet og stadig mer effektivisert livssituasjon klarer man ikke lenger å henge med. Man har ganske enkelt ikke tid nok til å kjenne etter hvordan man har det. Sjelen blir satt på vent. ‘Stans verden, jeg vil av.’ Hvor mange opplever ikke det i vår tid? Det går for fort. Langsomhet er blitt en mangelvare (Lindström 2007:45).

En beslektet formulering, der tempoet og omgivelsene en pilegrimsvandring foregår langs settes i kontrast til hverdagslivets og samtidskulturens utfordringer, finnes i Eivind Luthens 1992 *I pilegrimenes fotspor til Nidaros*:

Det er ennå svake spor i tradisjonen etter Olavsmiraklene, pilegrimene og reiserutene. [...] Fremdeles kan en vandre på veiene og stiene som de troende trafikkerte, slite i de samme bakkenene, drikke av de samme Olavskildene, hvile i skyggen av de bevarte kirkene og beundre de samme naturskjønne landskapene. Ta derfor vandringstaven fatt og bli med oss på

veien, vekk fra de hjemlige problemer og en verden som synes å ha gått av hengslene (Luthen 1992:8).

Felles for disse to sitatene er at pilegrim tolkes som en måte å komme i kontakt med en indre dimensjon ved vandringen, som foregår i et roligere tempo enn hva hverdagen ofte består i, som en motvekt til nåtidssamfunnets høye tempo. I flere samtaler med pilegrimer og administratorer fremheves det at en helst bør ha tid til å gå i alle fall 14 dager for å få opplevelsen av at noe «løsner», slik at en får kontakt med «grunnplanet i seg selv.» Av ei ble denne opplevelsen beskrevet som «langvandrings magi» (samtaler ved Oslo Regionale Pilegrimssenter 2019). Det skapes slik samsvar mellom den fysiske saktereisen og den ‘indre reisen’. Pilegrimsvandring blir slik et tidsrom som muliggjør å ta en pause fra timeplaner og krav, for å oppleve nye steder, eller å besøke steder en kjenner på en annen måte. Erfaringen av å oppleve landskap i et sakte tempo, i kontrast til å reise med fly, tog eller bil, beskrives i et intervju med en sykkelpilegrim:

Også begynner man å se på Google Maps, også ser man at verden er jo bare en stor samling av nabolag. Og det var den følelsen som gjordet at, nabolag etter nabolag, hver eneste tråkk jeg er igjennom, så sykler jeg i noens barndomsminner [...] Det var inspirasjonen for det hele liksom. At man her, liksom sånn, menneskers liv, de usynlige tusen mennesker som har gått, eller, her foran meg, passerer noe sånn ‘ghost-aktig’. Og vi er jo så vant til at å flytte seg fra A til B [*knipser*] hehe [...] Og når du beveger deg sakte så får du en helt annen opplevelse av miljøet rundt deg (Intervju Bergen 22.05.19).

I sitatet beskrives en reise fra kartets strategiske overblikk til hvordan landskapet blir til en «stor samling nabolag» der en kan vandre eller sykle med følelsen av å passere en lang rekke mennesker som har gått før en. På denne måten er det ikke bare veiene historiske pilegrimer reiste langs som inspirerer, men også hva en kan se og reflektere over langs veien når det erfares i et sakte tempo.

En utbredt beskrivelse av pilegrimsreisen er at den innebærer at en kommer inn i et eget «modus» eller følelse. Det trenger ikke være noen motsetning mellom et «strategisk» og et «taktisk» perspektiv på pilgrim; samme person kan bevege seg mellom rollen som administrator og å erfare merkede ruter som pilgrim. Flere informanter skiller mellom turer der de er på det som refereres til som «befaringer» eller reiser der de er i «pilegrimsmodus». Med dette siktes det til at det er hensikten med og/eller innstillingen de har mens de går langs pilegrimsrutene som avgjør hvordan turen oppfattes. Førstnevnte kan innebære å bokstavelig talt trække opp nye strekninger, å merke disse, eller å sjekke om merkingen av rutene er tilstrekkelig for å finne frem (Intervju Trondheim 17.06.19; Oslo 30.01.20; Oslo 24.08.20; Tønsberg 08.05.21). På slike turer bidrar ulike aktører til iscenesettelsen av pilegrimslandskap som merkede vandreruter. Flere refererer til at «pilegrimsmodus» innebærer å åpne seg for opplevelser, som strekker seg fra å berikes av kultur og naturopplevelser langs den ytre reisen til en åpenhet for en transformerende opplevelse – med eller uten åndelige overtoner, som ofte henvises til som den «indre reisen» (Intervju Trondheim 17.06.19; Oslo 30.01.20; Tønsberg 08.05.21). «Innrammingen» av pilegrimsruter er på dette viset ikke bare utformet

fra et «strategisk» nivå, men også gjennom en «taktisk» tilnærming til å bevege seg i landskap som tolkes som pilegrimssteder: «Å være ute i naturen i flere dager i strekk, gjør at en kommer ut av de vante rammene, og at en blir fri til å forme sin rolle på ny» (NEG 0268/00010).

Oppsummerende refleksjon: navigasjon gjennom iscenesatte pilegrimslandskap

Denne artikkelen har analysert utviklingen av pilegrimsruter som iscenesatte landskap, og hvordan vandreruter kategorisert som pilegrimsruter påvirker stedsansens til pilgrimene som navigerer i geografiske og sosiale pilegrimslandskap. Pilegrimsruter blir tilrettelagt gjennom en «innramming» som både er lokalt tilpasset og som står i dialog med gjenkjennelige elementer fra internasjonale pilegrimsruter og -miljøer (Goffman 1986; Christensen 2002; Bowman og Sepp 2019). Som intervjuer og spørrelistesvar viser, påvirker denne innrammingen møter med veiene, med tilretteleggere og med lokale, og opplevelsen av å bevege seg gjennom tidsrom. Det er selvsagt mange måter å være en pilgrim på utover å følge merkede pilegrimsruter. Likevel, utviklingen av St. Olavsvegene gjennom prosjektene på 1990- og 2000-tallet og de siterte svarene fra informanter demonstrerer hvordan disse rutene både erfares gjennom et «strategisk» blikk, som visuelle og administrative landskap, og at merkingen kan gi trygghet til å bevege seg i ukjente landskap når de erfares fra en «taktisk» tilnærming til landskapet gjennom gjenkjennelige koder. Ikke minst viser analysen eksempler på samspill mellom disse to måtene å erfare sted på. Her er det gitt noen eksempler av mange mulige på hvordan slike iscenesettelser

påvirker stedsansen til pilegrimer som navigerer i landskap ladet med mening.

Litteratur

- Adam, Barbara 1998. *Timescapes of Modernity. The environment and invisible hazards*. London, Routledge.
- Amundsen, Arne Bugge 2002. Naturvandring eller indre reise? Moderne norske pilegrimer i ideologisk dobbeltlys. I Anne Eriksen, Jan Garnert, og Torunn Selberg (red.). *Historien in på livet Diskussjoner om kulturarv og minnespolitikk*. Lund, Nordic Academic Press, s. 147–171.
- Bjelland, Ragnhild 2000. *Bot og bedring. Den norske pilegrimstradisjonen i mid-delalderen*. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo.
- Bowman, Marion og Tina Sepp 2019. Caminoisation and Cathedrals. Replication, the Heritagisation of Religion, and the Spiritualisation of Heritage. *Religion* vol. 49(1), s. 74–98.
- Brown, Peter 2015. *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*. Chicago, University of Chicago Press. (Opprinnelig utgitt 1981).
- Christensen, Arne Lie 2002. *Det norske landskapet. Om landskap og landskapsforståelse i kulturhistorisk perspektiv*. Oslo, Pax Forlag.
- Coleman, Simon og John Elsner 1995. *Pilgrimage: Past and Present in the World Religions*. London, British Museum Press.
- Coleman, Simon og John Elsner 2003. Pilgrim Voices. Authoring Christian Pilgrimage. I Simon Coleman og John Elsner (red.). *Pilgrimage Voices: Narratives and Authorship in Christian Pilgrimage*. New York, Berghahn Books, s. 1–16.
- de Certeau, Michel 1984. *The Practice of Everyday Life*. Oversatt av Steven Rendall. Berkeley, University of California Press.
- Eade, John og Michael J. Sallnow 1991. Introduction. I John Eade og Michael Sallnow (red.). *Contesting the Sacred. The Anthropology of Christian Pilgrimage*. London, Routledge, s. 1–29.
- Frey, Nancy Louise 1998. *Pilgrim Stories. On and off the Road to Santiago*. Berkeley, University of California Press.
- Goffman, Erving 1986. *Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience*. Boston, University Press of New England. (Opprinnelig utgitt i 1974).
- Hogne, Øian 2019. Pilgrim routes as contested spaces in Norway. *Tourism Geographies* vol. 21(3), s. 422–441.
- Ingold, Tim 2007. *Lines. A Brief History*. London, Routledge.
- Laugerud, Henning 2018. *Reformasjon uten folk. Det katolske Norge i før- og etterreformatorsk tid*. Oslo, St. Olav forlag.
- Leivestad, Hege Høyer 2007. 'No pain No glory'. *En antropologisk studie av Turisme og Pilegrimsreiser til Santiago de Compostela*. Masteroppgave. Universitetet i Oslo.
- Lunde, Hannah Kristine 2021. Pilegrim med vandresko og årer. Aktualiseringer av St. Sunniva gjennom fornyede pilegrimspraksiser / Pilgrimage with walking shoes and oars. Actualisations of St Sunniva through renewed pilgrimage practices. I Alf Tore Hommedal, Åslaug Ommundsen og Alxeander O'Hara (red.) *St. Sunniva. Irsk Dronning, norsk vernehelgen/Irish Queen, Norwegian Patron Saint*. Bergen, Alvheim & Eide akademisk forlag, s. 230–245.

- Lunde, Hannah Kristine 2022. *Pilgrimage Matters: Administrative and Semiotic Landscapes of Contemporary Pilgrimage Realisations in Norway*. PhD avhandling. Universitetet i Oslo.
- Margry, Peter Jan 2008. Secular Pilgrimage: A Contradiction in Terms? I Peter Jan Margry (red.). *Shrines and Pilgrimage in the Modern World: New Itineraries into the Sacred*. Amsterdam, Amsterdam University Press, s. 13–46.
- Mikaelsson, Lisbeth 2005. Locality and Myth: The Resacralization of Selja and the Cult of St. Sunniva. *Numen* vol. 52(2), s. 191–225.
- Mikaelsson, Lisbeth 2008. Nidarosdomen og pilegrimsbølgen. *DIN – Tidsskrift for religion og kultur* vol. 10(4). Oslo, Novus forlag AS, s. 41–49.
- Mikaelsson, Lisbeth 2010. Perspektiv på mål og strategier i den statlige pilegrimsstatsningen. I Olav Agedal (red.). *Kulturkyrkja og pilegrimskyrkja: En seminarrapport*. KIFO Notat nr. 3/2010. Oslo, KIFO Stiftelsen Kirkeforskning, s. 35–44.
- Mikaelsson, Lisbeth 2017. Historien viser vei i norsk pilegrimsrenessanse. I Elbjørg Haug (red.). *Fra avlatshandel til folkekirke. Reformasjonen gjennom 500 år*. Oslo, Scandinavian Academic Press, s. 327–335.
- Reader, Ian og Tony Walter (red.) 1993. *Pilgrimage in Popular Culture*. Houndmills, The Macmillan Press Ltd.
- Schumacher, Jan 2005. Middelalder. I Bernt T. Oftestad, Tarald Rasmussen og Jan Schumacher (red.). *Norsk kirkehistorie*. 3. utg. Oslo, Universitetsforlaget, s. 15–55.
- Selberg, Torunn 2005. The Actualization of the Sacred Place of Selja and the Legend of Saint Sunniva. *Arv. Nordic Yearbook of Folklore* vol. 61. Uppsala, The Royal Gustavus Adolphus Academy, s. 129–164.
- Sepp, Tiina 2012. Interviewing as an act of seduction: Analysing problems I have met during my fieldworks on the Camino de Santiago and in Glastonbury. *Journal of Ethnology and Folkloristics* vol. 6(2), s. 29–48.
- Smørås, Monica 2010. *Moderne pilegrimsstatsning i Røldal*. Masteroppgave. Universitetet i Bergen.
- Österlund-Pötzsch, Susanne 2011. The Ephemeral Act of Walking: Random Reflections on Moving in Landscapes of Memory (Loss). *Ethnologica Scandinavica* vol. 41, s. 111–128.
- Österlund-Pötzsch, Susanne 2013. Walking Nordic: Performing Space, Place and Identity. I Peter Aronsson og Lizette Gradén (red.). *Performing Nordic Heritage. Everyday Practices and Institutional Culture*. Farnham, Ashgate, s. 28–52.

Kilder

- NEG 0268 (2019). Svar på spørrelisten ‘Pilegrimsvandringer’. Norsk Etnologisk Granskning. URL: <https://minner.no/tema/pilegrim>
Nedlastet 01.11.20
- Intervjuer med administratorer av pilegrimsaktivitet, mai 2019 til juli 2021.
- Samtaler ved Oslo Pilegrimssenter, Hamar Pilegrimssenter og Nidaros Pilegrimsgård, 2019 og 2020.
- Berntsen, Torbjørn 11.09.92. *Friluftslivets år 1999 – ‘I pilegrimenes fotspor’* [Brev]
- Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren 1995. *Pilegrimsleden. Godkjenning, merking og skilting*. Trondheim og Oslo, Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren.
- Direktoratet for naturforvaltning 1998.

- Prosjekt pilegrimsleden 1994–1997. Resultater og erfaringer. DN-notat 1998-2.* [Rapport] URL: <https://www.miljodirektoratet.no/globalassets/publikasjoner/dirnat2/attachment/2159/dn-notat-1998-2.pdf> [Nedlastet 15.09.18]
- Fornyings-, administrasjons og kirkedepartementet, Kulturdepartementet, Landbruks- og matdepartementet, Miljøverndepartementet og Nærings- og handelsdepartementet 2012 *Strategi for pilegrimssatsing.* [Strategi] URL: <https://pilegrimsleden.no/assets/images/Strategi-for-pilegrimssatsing-2012.pdf> [Nedlastet 01.09.18].
- Giske, Trond 2009. Strategi for pilegrimssatsingen. Kultur- og kirkeminister Trond Giskes tale ved Pilegrimskonferansen i Trondheim 3. august 2009 [Tale] URL: <https://www.regjeringen.no/no/dokumentarkiv/stoltenberg-ii/kkd/taler-og-artikler/2009/strategi-for-pilegrimssatsingen/id572452/> [Nedlastet 01.09.20].
- Hage, Torild 1996. Pilegrimsleden. Vandring i historiens fotspor. *Årbok for Norsk vegmuseum 1996*, s. 84–91. Fåberg, Norsk Vegmuseum.
- Jahnsen, Jahn Børe (2006) *Pilegrim i Valdres. På ny veg mellom gamle kirker.* Valdres, Andersen & Butenschön.
- Kirke- og kulturdepartementet 2009 a. Kultur- og kirkeministeren mottok Pilegrimssatsingen [Pressemelding] 11.02.09, nr. 19/09. URL: <https://www.regjeringen.no/no/dokumentarkiv/stoltenberg-ii/kkd/Nyheter-og-pressemeldinger/pressemeldinger/2009/kultur-og-kirkeministeren-mottok-pilegr/id545515/> [Nedlastet 01.09.20].
- Kirke- og kulturdepartementet 2009 b. Pilegrimsmotivet som nasjonal satsning. [Høringssvar] URL: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/horing---pilegrimsmotivet-som-nasjonal-satsning/id546186/?expand=horingssvar> [Nedlastet 15.09.18].
- Kjærem, Odd 04.08.92. *Notat til fylkesmannen. «I pilegrimenes fotspor».* [Brev]
- Korsæth, Knut 07.08.92. *Friluftslivets år 1993. «I pilegrimenest fotspor ...»???* [Brev]
- Lindström, Hans-Erik 2007. *Pilegrimsliv: en håndbok for vandrere.* Oversatt av Dag Biseth. Oslo, Verbum.
- Luthen, Eivind 1992. *I pilegrimenes fotspor til Nidaros.* Oslo, J.W. Cappelens Forlag AS.
- Miljøverndepartementet 1994. *Grønn bok: Miljøtiltak i statsbudsjettet.* Oslo, Miljøverndepartementet.
- Møyner, Kari 1994. *Gamle veger og vegfar. Bruk – vern – vedlikehold.* DN-håndbok 5. Trondheim, Direktoratet for naturforvaltning.
- Nasjonalt Pilegrimssenter 2015. *Pilegrimsleden, St. Olavsvegene til Trondheim. Merkehåndbok 2015–2018.* Tilgjengelig via Riksantikvarens vitenarkiv, URL: <http://hdl.handle.net/11250/279067> [Nedlastet 20.08.22].
- Nasjonalt Pilegrimssenter 2019. *Veien fram mot 2037: Langtidsplan 2020–2037.* [Strategi] URL: https://pilegrimsleden.no/assets/images/Langtidsplan_Pilegrimsleden.pdf [Nedlastet 05.10.20]
- Nasjonalt Pilegrimssenter 2022. Planleggingen din. URL: <https://pilegrimsleden.no/artikler/planlegg-turen-din> [Nedlastet 24.09.22].
- Pilegrimsforbundet i Norge (2022) *Pilegrimsforbundet i Norge.* URL: <https://www.pilegrimsfellesskapet.no/> [Nedlastet 01.10.22].
- Uddu, Per Kvistad 2008. *På livets vei:*

Pilegrimsmotivet – et nasjonalt utviklingsprosjekt. Oslo, Kultur- og kirkedepartementet. [Rapport] URL: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/pa-livets-vei-pilegrimsmotivet-et-nasj/id545507/> [Nedlastet 01.09.18].

Voll, Bjørn Ivar A. og Ellen Rykkja Gilbert 2017. *Pilegrimsleden fra Oslo til Trondheim. En praktisk guide til vandringen.* Gilbert & Voll.